Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

Original Article

पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांचे सामाजिक जीवन: स्वरूप, भूमिका व आव्हाने

राहुल प्रकाश बनसोडे[1], डॉ. माधव पी. पलमंटे[2]

[1]कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय ओंदे ता.विक्रमगड जि. पालघर

[2]श्रीमती. सुशीलादेवी देशमुख महाविद्यालय, लातूर

Email: bansodrahulp@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180248
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 2(A)
Pp. 242-245
February - 2026
Submitted: 19 Jan. 2026
Revised: 29 Jan. 2026
Accepted: 14 Feb. 2026
Published: 28 Feb. 2026

सारांश (Abstract)

पालघर जिल्हा हा महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासीबहुल जिल्ह्यांपैकी एक असून येथे वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकर, मल्हार कोळी, महादेव कोळी इत्यादी जमातींचे अस्तित्व आढळते. या जमातींचे सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन निसर्गाशी एकरूप, समुदायाभिमुख आणि परंपराधिष्ठित स्वरूपाचे आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखाचा उद्देश पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांचे सामाजिक जीवन समजून घेणे, त्यांच्या कुटुंबातील आणि समाजातील भूमिका स्पष्ट करणे, तसेच शिक्षण, आरोग्य, उपजीविका व अंधश्रद्धा/परंपरा या संदर्भातील आव्हाने अभ्यासणे हा आहे. लेखात "आदिवासी" संकल्पना, समाजजीवनाची व्याख्या व घटक, आदिवासी समाजजीवनाची वैशिष्ट्ये, आणि विशेषतः आदिवासी महिलांचे कौटुंबिक-आर्थिक-सांस्कृतिक योगदान यांचे विश्लेषण केले आहे. निष्कर्षांनुसार आदिवासी महिला या समाजाचा 'कणा' असून शेती, वनउत्पादन, मजुरी, सण-उत्सव, लोककला आणि संस्कृती जतनात त्यांची भूमिका बहुआयामी आहे; तरीही शिक्षणातील गळती, आरोग्यसेवांची अपुरी उपलब्धता, कुपोषण, स्थलांतरित मजुरीचे दडपण आणि सामाजिक वंचितता ही प्रमुख आव्हाने राहतात[1]. या पार्श्वभूमीवर महिला-केंद्रित शिक्षण, आरोग्य, कौशल्य-विकास आणि स्थानिक स्वशासनातील सहभाग वाढवणे आवश्यक असल्याचे लेखात मांडले आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): *पालघर, आदिवासी महिला, समाजजीवन, वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकर, लोकसंस्कृती, उपजीविका, आरोग्य-शिक्षण*

प्रस्तावना (Introduction)

आदिवासी समाज हा ऐतिहासिकदृष्ट्या अनेकदा इतर समाजसमूहांपासून तुलनेने अलिप्त राहिलेला आढळतो[2]. डोंगर-दऱ्या, जंगलप्रदेश व दुर्गम भागांमध्ये त्यांच्या वस्तीचे स्वरूप दिसते. पालघर जिल्ह्यात या वस्तीला प्रामुख्याने "पाडा" असे संबोधले जाते[2]. दुर्गम वस्ती, दळणवळणाची मर्यादा, शिक्षण-आरोग्याची कमी उपलब्धता आणि रोजगाराच्या संधींचा अभाव यामुळे आदिवासी समाजाच्या विकासावर दीर्घकालीन परिणाम झाला आहे. ब्रिटिश काळात महसूल व वनकायद्यांमुळे आदिवासींच्या पारंपरिक उपजीविकेवर मोठा परिणाम झाल्याचे अभ्यासक नमूद करतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात राज्यघटनेने अनुसूचित जमातींचे संरक्षण, आरक्षण व विकासयोजना दिल्या असल्या तरी पालघरमधील अनेक आदिवासी पाड्यांमध्ये दारिद्र्य, कुपोषण, शिक्षणातील गळती, स्थलांतर, आणि आरोग्यसेवेची अपुरी उपलब्धता अशी आव्हाने आजही दिसून येतात. या संपूर्ण सामाजिक वास्तवात आदिवासी महिलांचे जीवन विशेष महत्त्वाचे ठरते, कारण त्या कुटुंबाच्या अर्थव्यवस्थेत, शेती-वनउत्पादनात, सामाजिक समरसतेत आणि सांस्कृतिक परंपरांमध्ये अग्रभूमिकेत असतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:

राहुल प्रकाश बनसोडे, कला वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय ओंदे ता.विक्रमगड जि. पालघर

How to cite this article:

बनसोडे, . राहुल . प्रकाश ., & पलमंटे, . माधव . पी . (2026). पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांचे सामाजिक जीवन: स्वरूप, भूमिका व आव्हाने. Journal of Research & Development, 18(2(A)), 242–245. https://doi.org/10.5281/zenodo.18950312

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18950312

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

अभ्यासाचे उद्दिष्टे (Objectives)

1. पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजजीवनाचे स्वरूप समजून घेणे.
2. आदिवासी महिलांचे कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक योगदान अभ्यासणे.
3. शिक्षण, आरोग्य, उपजीविका, परंपरा/अंधश्रद्धा यांतील प्रमुख समस्या व आव्हाने विश्लेषित करणे.
4. महिला सक्षमीकरणासाठी सूचनात्मक उपाय मांडणे.

संशोधन पद्धती (Methodology)

हा लेख **वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक (Descriptive-Analytical)** स्वरूपाचा आहे. लेखनासाठी उपलब्ध साहित्य, स्थानिक सामाजिक निरीक्षण/क्षेत्रीय अनुभव, जिल्हास्तरीय सामाजिक-भौगोलिक माहिती, आदिवासी समाजजीवनावरील पुस्तके/अहवाल यांचा आधार घेतला आहे. तालुकानिहाय आदिवासी वस्ती व जमातींच्या संदर्भात पालघर जिल्ह्यातील प्रमुख तालुके—डहाणू, तलासरी, जव्हार, मोखाडा, विक्रमगड, वाडा, पालघर—या क्षेत्रांचा संदर्भ घेतला आहे.

“आदिवासी” संकल्पना व समाजजीवनाची चौकट (Conceptual Framework)

“आदिवासी” ही संकल्पना केवळ लोकसंख्यात्मक वर्गीकरण नसून सांस्कृतिक ओळख, भौगोलिक अधिवास, उपजीविकेची रचना, सामाजिक संस्था, भाषा/बोली, श्रद्धा-परंपरा आणि ऐतिहासिक वंचितता या घटकांशी जोडलेली आहे[3]. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेतील कलम 342(1) नुसार अधिसूचित समुदायांना “अनुसूचित जमाती” म्हणून ओळख देण्यात आली.

समाजजीवन ही संकल्पना व्यक्ती-गट-समुदाय यांच्यातील परस्पर संबंध, सहकार्य, संवाद, मूल्यव्यवस्था आणि सामूहिक सहभाग यांची एकत्रित प्रक्रिया मानली जाते. आदिवासी समाजजीवनात “समुदायाभिमुखता” हे प्रमुख वैशिष्ट्य ठरते. संकटप्रसंगी संपूर्ण पाडा मदतीला धावतो, शुभकार्यांमध्ये औपचारिक निमंत्रणाशिवायही सामूहिक श्रमदान केले जाते—यातून त्यांच्या सामाजिक नात्यांची घनिष्ठता दिसून येते.

पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजजीवनाची वैशिष्ट्ये

1 सामूहिकता व सहजीवन

आदिवासी समाजात सामूहिकता हा केंद्रबिंदू आहे. निर्णयप्रक्रिया, श्रमवाटप, सण-उत्सव आणि सामाजिक नियंत्रण यांत समुदायाचा मोठा सहभाग असतो. एकत्र कुटुंबपद्धतीला पारंपरिक महत्त्व असून अलीकडील काळात रोजगार/शिक्षण/स्थलांतरामुळे काही ठिकाणी विभक्त कुटुंबपद्धतीचे संकेत दिसतात.

2 परंपरागत जीवनपद्धती व विधी-संस्कार

जन्म, विवाह, मृत्यू आणि शेतीशी निगडित विधी हे आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक शिस्तीचा भाग आहेत. सटवाई पूजा, झोळी बांधणे, गुरु करणे, लग्नातील चवक लिहिणे, हळद लावणे, उंबरमेड इत्यादी प्रथा आदिवासी लोकजीवनाची स्वतंत्र ओळख दाखवतात. या विधींमधून सामाजिक सलोखा वाढतो; परंतु काही प्रथा आधुनिक वैद्यकीय-शैक्षणिक दृष्टिकोनाशी विसंगत ठरू शकतात.

3 निसर्गाशी जवळीक व निसर्गपूजा

निसर्ग हा केवळ पर्यावरणीय घटक नसून आदिवासी समाजाच्या जीवनाचा आधार आहे. अन्न, औषधे, इंधन, निवारा, तसेच देवदेवता—या सर्व पातळ्यांवर निसर्गाशी जोड दिसते[3]. जंगलातील भाजीवर आधारित “कोळी भाजी महोत्सव” किंवा पावसाळ्यानंतरचे सामूहिक भाजीवाटप हे जैवविविधता आणि समुदायाभिमुखतेचे उदाहरण ठरते.

4 लोककला, लोकसंस्कृती व ओळख

वारली चित्रकला, तारपा नृत्य, ढोलनाच, बोहाडा, गौरी नाच इत्यादी सांस्कृतिक घटक आदिवासी जीवनाचे दस्तऐवजीकरण करतात. वारली चित्रकलेतून शेतीसंस्कृती, समाजजीवन, निसर्ग आणि देवतांचे प्रतीकात्मक चित्रण होते. या लोककलांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर दिसतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

5 उपजीविका: शेती, मजुरी, वनउत्पादन

पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेती, शेतमजुरी, वनउत्पादन (मध, कंदमुळे, औषधी वनस्पती, लाकूड), आणि हंगामी स्थलांतरित मजुरी (वीटभट्टी, बांधकाम) यांवर आधारलेली आहे. शहराजवळील भागात काहीजण उद्योगक्षेत्रात मजूर म्हणून काम करतात. मात्र दुर्गम भागातील कातकरी/ठाकर जमातींमध्ये असुरक्षित उपजीविका आणि दारिद्र्य अधिक तीव्र दिसते.[4]

आदिवासी महिलांचे सामाजिक जीवन: भूमिका व स्वरूप (Tribal Women's Social Life)

1 कौटुंबिक भूमिका

आदिवासी समाजात स्त्री-पुरुष भेद तुलनेने कमी असल्याचे सामाजिक निरीक्षणातून दिसते. स्त्री घर-परिवाराचे व्यवस्थापन, मुलांचे पालनपोषण, तसेच अनेकदा आर्थिक निर्णयात सक्रिय सहभाग घेताना आढळते. काही पाड्यांमध्ये व्यसनाधीनता किंवा पुरुषांच्या अकाली मृत्यूमुळे महिलांवर कुटुंब चालवण्याची जबाबदारी अधिक येते.

2 आर्थिक योगदान

आदिवासी महिला शेतीतील बहुतेक कामे—पेरणी, निंदणी, काढणी, बियाणे जतन—करतात. यासोबतच जंगलातून इंधन-लाकूड, कंदमुळे, औषधी वनस्पती, मध, महुवा इत्यादी गोळा करून वापर/विक्री करतात. आठवडे बाजारात वस्तू-विनिमय किंवा विक्री व्यवहारातही महिलांचा सहभाग दिसतो. बचतगटांचा विस्तार वाढल्यानंतर काही भागांत महिलांचे आर्थिक निर्णय-क्षमता व बचतवृत्ती वाढण्याचे संकेत आढळतात.

3 सामाजिक व सांस्कृतिक नेतृत्व

सण-उत्सव, विवाह-सोहळे, लोकनृत्य, धार्मिक विधी यांत स्त्रिया अग्रभागी असतात. परंपरागत गाणी, लोककथा, गोंदणे (टॅटू), हस्तकला, घरसजावट यांद्वारे स्त्रिया सांस्कृतिक वारसा पुढील पिढीकडे पोचवतात. त्यामुळे "संस्कृती वाहक" म्हणून त्यांची भूमिका ठळक होते[3,4].

4 शिक्षण व आरोग्यविषयक अडचणी

अनेक आदिवासी तालुक्यांमध्ये शिक्षणातील गळती, उच्च शिक्षणापर्यंत पोचण्यातील अडथळे, आणि निवासी सुविधांचा अभाव दिसतो. आरोग्यसेवांच्या मर्यादा, कुपोषण, मातामृत्यू/बालमृत्यूचा धोका, तसेच दुर्गमतेमुळे उपचार मिळण्यात होणारा विलंब—हे मुद्दे गंभीर ठरतात. काही ठिकाणी अंधश्रद्धा/ओझा-भगत उपचारांवर अतिविश्वासही आरोग्यपरिणाम वाढवू शकतो.

5 परंपरा, श्रद्धा व अंधश्रद्धा: समतोल दृष्टी

आदिवासी समाज श्रद्धाळू असून विधी-परंपरा सामाजिक एकात्मता टिकवतात; परंतु काही प्रसंगी वैज्ञानिक आरोग्यदृष्टीकोनाशी संघर्ष दिसतो. म्हणून परंपरेचा आदर राखून आरोग्य साक्षरता, महिला आरोग्य, पोषण, आणि सुरक्षित प्रसूती याविषयी समुदायाशी संवाद वाढवणे आवश्यक ठरते.

तालुकानिहाय आदिवासी वस्ती: संक्षिप्त संदर्भ (Taluka-wise Habitation)

पालघर जिल्ह्यात डहाणू-तलासरी भागात वारली/कोकणा/कातकरी वस्ती, जव्हार-मोखाडा भागात कोकणा/ठाकर/महादेव कोळी, विक्रमगड-वाडा भागात वारली/ठाकर/कातकरी वस्ती अधिक दिसते. वारली व कोकणा या जमातींचे प्रमाण तुलनेने जास्त असून कातकरी जमात दारिद्र्य व अन्नसुरक्षेच्या दृष्टीने अधिक असुरक्षित दिसून येतात. भौगोलिक दुर्गमता आणि बाजारपेठेची जवळीक यानुसार सामाजिक बदलाचा वेग वेगवेगळा दिसतो.[6,7]

निष्कर्ष (Conclusion)

या अभ्यासातून असे दिसते की पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांचे समाजजीवन हे बहुआयामी आहे. त्या केवळ गृहिणी नसून उत्पादक, अर्थव्यवस्थेचा आधार, सांस्कृतिक वारसा जतन करणाऱ्या आणि समुदायजीवनाला चालना देणाऱ्या म्हणून कार्य करतात. शेती, वनउत्पादन, मजुरी, बाजार व्यवहार, सण-उत्सव, नृत्य-लोककला, आणि पारंपरिक ज्ञान—या सर्व क्षेत्रांत त्यांचा सक्रिय सहभाग दिसतो. तथापि, शिक्षणातील गळती, आरोग्य सुविधांचा अभाव, कुपोषण, स्थलांतरित मजुरीचे दडपण, आणि काही ठिकाणी अंधश्रद्धेचा प्रभाव ही आव्हाने त्यांच्या जीवनावर प्रतिकूल परिणाम करतात. म्हणून आदिवासी महिलांचे सक्षमीकरण हे शिक्षण-आरोग्य-पोषण-कौशल्य-विकास आणि स्थानिक स्वशासनातील सहभाग वाढवून साध्य करणे आवश्यक आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-2(A)| February - 2026

शिफारसी (Recommendations)

1. दुर्गम पाड्यांपर्यंत आरोग्य उपकेंद्र/मोबाइल हेल्थ युनिट नियमित करणे.
2. मुलींसाठी वस्तीगृह, वाहतूक, शिष्यवृत्ती आणि गळती रोखण्यासाठी विशेष कार्यक्रम.
3. पोषणासाठी माता- बाल पोषण अभियान, स्थानिक अन्नपदार्थांवर आधारित पोषणजागर.
4. महिलांसाठी कौशल्य विकास (बांबू हस्तकला, वारली कला, प्रक्रिया उद्योग, SHG आधारित उद्यम).
5. अंधश्रद्धा कमी करण्यासाठी आरोग्य साक्षरता + समुदाय संवाद (परंपरेचा आदर राखून).
6. Sग्रामसभा/समित्यांमध्ये महिलांचा प्रतिनिधित्व व नेतृत्व प्रशिक्षण वाढवणे.

संदर्भसूची (References)

1. डॉ. गोविंद गारे, आदिवासी प्रश्न, ग्रामविकास प्रकाशन, पुणे.
2. डॉ. भगवान राजपूत, पालघर जिल्हा आदिवासी समाज लोकजीवन व लोकसाहित्य, अथर्व पब्लिकेशन्स, धुळे (पान 32–39).
3. Dr. Jyotindra Jain, Tribal Arts of India, (Pages 89–94).
4. Dr. B. G. Kunte, Tribal Culture and Economy, (Pages 112–115).
5. Tribal Research Institute, Pune, Maharashtra Tribal Development Report, (Page 67).
6. Ramesh Shinde, Tribal Culture of Maharashtra, (Pages 123–127).
7. आदिवासी संशोधन मंडळ, नाशिक, “पालघर जिल्ह्यातील आदिवासी धर्म आणि संस्कृती” (पान 56–60).